

Політична історія України. ХХ століття: В шести томах
(Київ: Видавництво "Генеза", 2003 – 2004)

Політична історія України ще донедавна вважалася темою, до якої підходили з ідеологічних, вузько обмежених характеристик. Радянська історична наука нанесла певний штамп на інтерес до досліджень у такому напрямку. Специфіка досліджень із політичної історії окремо взятого регіону, а тим більше держави, що підлягала під комуно-радянський прес політичної системи, обмежувалася певними стандартами, фільтрувалася вузько-направленістю в дослідженнях минулого історичного життя українців.

Видання комплексної узагальнюючої праці з політичної історії України напрошувалося вже давно. Проблему висвітлення політичної історії країни взялися й успішно вирішили Національна академія наук України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, працівники котрих взялися за непросту справу — з сучасних об'єктивних оцінок підійти до проблеми політичної еволюції українських земель у дуже важкий для українців ХХ вік. Так з'явилося шість змістовних томів.

У першому томі "Політичної історії України. ХХ століття", який називається "На зламі століть", акцентовано увагу на подіях кінця ХІХ ст. аж до 1917 р. Автори книги, серед яких є відомі й авторитетні вчені Ю. Левенець, Л. Нагорна, М. Кармазіна, подали аналіз основних факторів і сутності політичних процесів в Україні. В центрі уваги стоять ідейно-теоретичні надбання української політичної думки, визначається місце й роль "українського питання" у Російській імперії. Важливо, що дослідник починають висвітлення політичної еволюції із питань про витоки національної ідеї та пошуки української самоідентифікації. Вченими характеризуються політичні процеси на західноукраїнських землях, тенденції та особливості розвитку України під час революції 1905 – 1907 рр., а також в умовах першої світової війни. Логічно, що автори вийшли за межі ХХ ст., оскільки важливим є показ передумов зародження української політичної думки в ХІХ ст., характеристика її інтелектуального потенціалу, проблема історичного вибору в цілому. Звідси маємо й витоки національної ідеї, пошук української самоідентифікації тощо.

Авторам вдалося влучно передати пошук політичних ідеалів в умовах загальноросійської кризи політичної системи. Через призму етнонаціональної специфіки змальовуються й ідейно-політичні напрями та розглядається перспектива їх практичної адаптації до умов суспільно-політичного життя. Так само неможливо уникнути проблеми становлення на українських землях багатопартійної системи, що дало можливість формувати у громадян ознаки плюралізму і таке інше. Цікавим матеріалом є розділ, в якому розкрито парадокси стрімкої політизації українського суспільства в роки революції 1905 – 1907 рр.

Другий том 6-титомника має назву "Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917 – 1920)" і став авторським доробком вчених В. Верстюка і В. Солдатенко. Останнім, на наш погляд, вдалося відтворити складні і суперечливі водночас процеси здійснення соціальних і національно-визвольної революцій, які стали основою політичного життя і розвитку нації. Аналізуються головні напрями державотворення, вказано на можливі результати втілення їх у суспільну практику. Таким чином постають Українська Народна Республіка, Гетьманська держава, Радянський режим.

Останній державності присвячено вченими третій том під назвою "Утвердження радянського ладу в Україні (1921 – 1938)". Основний тягар дослідницької роботи очевидно ліг на спеціалістів цього періоду під керівництвом професора С. Кульчицького.

Над томом також працювали В.Греченко, Л.Гриневич, С.Кокін, О.Мовчан, Ю.Шаповал. Хронологічні межі, виведені для цього тому, в історичному проміжку стали для українців чи не найважчим випробуванням. Усього сімнадцять років життя нації, а скільки трагічного пережито. Це і голодомори, масові репресії, депортації тощо. Як констатують дослідники, створення радянського соціально-економічного ладу як підґрунтя тоталітарного політичного режиму відбувалося в обстановці масового політичного терору. Але поряд з цим були досягнуті істотні позитивні зрушення в модернізації народного господарства і в культурному житті. Важливими ключовими моментами у дослідженні стали проблеми радянської зовнішньої політики, партійного життя, форми і сутності української радянської державності та ін.

Четвертий том "Політичної історії" повністю присвячений участі України у Другій світовій війні (1939 – 1945). Автори В.Кучер, В.Гриневич, В.Коваль, спираючись на АН унікальний архівний матеріал, праці сучасної історіографії прагнуть переосмислити питання про роль і місце України у контексті передвоєнного партнерства, а згодом воєнного протистояння двох тоталітарних систем. Крім того, у томі влучно розкрито питання про внесок українців у розгром нацизму, вузлові моменти розвитку радянського партизанського руху, боротьби ОУН і УПА, політичні наслідки воєнного протистояння між фашизмом і комунізмом в цілому.

Чи не вперше на такому високому рівні як академічне видання висвітлюються політичні ілюзії та реалії відродження незалежної Української держави на першому етапі війни, згадане вже протистояння рухів опору на прикладі радянських партизан та військ ОУН-УПА.

Вузловим моментом є й боротьба за міжнародне визнання українського відтинку нового західного кордону СРСР. Автор цього розділу історик В.Коваль стверджує, що доля українського Закарпаття була вирішена останньою. Незважаючи на бажання українців краю возз'єднатися із материнською Україною, деякі процедури цього процесу носили грубий характер. Так, зокрема, на чому цілком справедливо акцентує увагу вчений, "незважаючи на те, що нова територіальна угода, як і з Польщею, безпосередньо торкалась України, а вона вважалася, за конституцією, суверенною республікою, її підпису під документом не було. Територіальні питання залишалися суто імперською справою" (С.557). Із приєднанням Закарпаття завершилось остаточне формування північно-західного державного кордону України.

Особливої нашої уваги заслуговує п'ятий том академічного видання, який має красномовну назву "Українці за межами УРСР (1918 – 1940)". Тут необхідно відмітити, що автори цього тому, серед яких відомі вчені В.Трощинський, А.Шевченко, Р.Симоненко, С.Віднянський, В.Потульніцький, С.Попик, спромоглися подати аналіз політичних процесів не тільки української еміграції в Європі, а й на українських землях у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини в період між двома світовими війнами. Саме цей історичний відрізок став серйозним екзаменатором для української нації, яка постійно боролася за єдність національної спільноти, за соборність Української держави.

На основі великої і ґрунтовної кількості документальних матеріалів, зокрема архівних аналізуються політичні течії міжвоєнної української еміграції, роз'яснюються їхні ідейні засади, моделі державотворення в тогочасних умовах. Особливо цікаво постає питання визначення міжнародно-правового статусу західноукраїнських земель. Акцентується увага на еволюції української суспільної і політико-партійної структури в Галичині, на Волині, Буковині, Закарпатті. Дослідники вдало, на наш погляд, знайомлять із специфікою, формами і механізмами вияву українських політичних інтересів у тій чи іншій частині України, оскільки той вплив на свідомість українців, який подавав національний рух тогочасного покоління, його провід на чолі з М.Грушевським, М.Міхновським, С.Петлюрою та іншими представниками тієї епохи, сприяв формування

єдності не тільки в думках громадян, але також в їх безпосередніх діях. Тому, автори черговий раз, на більш ґрунтовному рівні підтвердили безапелючний факт невіддільності політичної історії українців за межами Української Радянської Соціалістичної Республіки у міжвоєнний період від цілісної політичної історії України. Цим самим вони знову на науковому рівні відкинули претензії окремих зарубіжних дослідників на історичну спорідненість і майбутність співіснування західноукраїнських земель із сусідніми країнами.

Названі вище держави міжвоєнного часу Польща і Чехословаччина дійсно займають особливе місце у відносинах з українцями, що внаслідок певних історичних колізій опинилися в їх складі. Тим не менше саме в цих державах український рух набув особливого значення, мав специфічні фази прояву політичної активності, і що найважливіше залишив помітний слід в політичній історії своєю промовистою принциповістю, масовістю і невідступністю національних інтересів.

Структура п'ятого тому є настільки простою і логічною, що дає можливість дістати вичерпні відповіді на питання віковості національного єднання українців за межами Радянської України у 20 – 30-х рр. ХХ ст., що могло колись піддаватися сумніву й породжувати різні наукові провокації тощо. На запитання щодо ролі української еміграції в згуртуванні національних інтересів дає відповідь вже перший розділ (автори В.Трощинський та А.Шевченко) про формування української політичної еміграції та основні емігрантські центри. Наступний розділ робить чітку градацію політико-ідеологічних середовищ, в середині яких формувалися політико-державні напрями можливого майбуття українців: консервативно-гетьманське, національно-демократичне, народницько-соціалістичне, націонал-комуністичне, радикально-націоналістичне (автори В.Трощанський, А.Шевченко, В.Потульницький).

Внаслідок революційно-визвольного руху у Східній Галичині й на Волині, участі в польсько-західноукраїнській війні в листопаді 1918 р. – липні 1919 р. відбувається підняття пріоритетного питання — питання про консолідацію українських сил в Польщі. Дослідник цього розділу (Р.Симоненко) доводить, що саме ці події сприяли початку боротьби за чіткий міжнародний правовий статус західноукраїнських земель. Подальші важкі роки боротьби за національне самоутвердження українців у складі Польщі – Другій Речі Посполитій (1923 – 1939 рр.) мали нелегкий характер і трагічний фінал.

Не менш актуальним є розгляд проблем, пов'язаних із перебіг політичних подій на Буковині. Автор четвертого розділу тому С.Попик охоплює період від включення Буковини до складу Румунії й функціонування окупаційного режиму до активної участі у політичних процесах українців, які, як видно із дослідження, були безпосередніми учасниками політичних партій та громадських організацій на цій території.

Останній розділ привернув у нас більшу увагу, оскільки дослідження міжвоєнного політичного розвитку історичного Закарпаття, а у той час – Підкарпатської Русі, на сьогоднішній день потребує чіткого наукового слова, яке б відкинуло будь-які авантюрні наукові гіпотези щодо приналежності краю до іноземних держав. Автор розділу "Політичні процеси в Закарпатті" С.Віднянський, можна сказати, без сумнівів претендує на сміливість наукового доказу. Історичне Закарпаття, яке лише у ХХ столітті перебувало у складі щонайменше п'яти державних утворень, мало особливі умови розвитку у порівнянні із політичною еволюцією інших українських земель.

По-перше, опинившись після Першої світової війни на роздоріжжі вибору майбутнього державотворчого розвитку краю жителі, а точніше народні ради, що представляли інтереси місцевого населення вже у 1918 — 1919 рр. засвідчили свою "одноплемінність" із українським народом і прийняли рішення про возз'єднання з Україною в єдиній Соборній державі. Зрозуміло, що це могло статися тільки за певних сприятливих умов, про які говорить автор (С.629). Політична обстановка у той час не

сприяла здійсненню мрій та сподівань закарпатських українців, що не означало припинення ними боротьби за свою національну свободу. Внаслідок міжнародної обстановки та гарантій політиків великих держав, закарпатська спільнота отримала можливість розвитку в умовах нової держави, нової політичної системи, яка носила яскраво виражений демократичний характер – Чехословацькій Республіці.

По-друге, вся палітра демократичного простору, в якій опинилося на добровільних умовах Закарпаття, сприяла формуванню таких важливих у гуманістичному суспільстві елементів як громадянське суспільство, політичний плюралізм, вільне відстоювання національно-культурних, релігійних, господарсько-економічних і політичних інтересів, підвищення рівня політичної свідомості та політичної культури тощо. Зокрема, дослідник акцентує увагу на ключових позиціях, які в цілому й змальовують політичні процеси, які проходили упродовж 20 – 30-х рр. минулого століття в Закарпатті. Науковою цінністю даного розділу є перш за все комплексний підхід та узагальнення політичних процесів, відповідне обґрунтування подій та аналіз явищ через призму історико-політичного поєднання своєрідності крайового розвитку на фоні загальнодержавного чехословацького чинника. Отже, С.Віднянський у логічній послідовності розглядає процес розвитку політичних подій в Закарпатті після закінчення Першої світової війни, аналізує його політичне становище в цілому і проблему самовизначення та розв'язання питання про державну приналежність краю зокрема, що припадає на період 1918 – 1919 рр. Пошук шляхів консолідації закарпатської спільноти, як уже говорилося, знайшов своє відображення у рішеннях народних рад. Як аргументовано констатує автор, “аналіз рішень та резолюцій народних рад у Закарпатті показує, що головний, визначальний напрям політичної орієнтації русинів-українців краю був проукраїнський. Єднання зі своїми братами-українцями по той бік Карпат, злуки з Україною (причому як з УНР у Києві, ЗУНР у Львові (Станіславі), так і з радянською Україною в Харкові) вимагали численні ради, починаючи з Старо-Любовнянської (пізніше – Пряшівської), що прийняла одне з перших таких рішень ще 8 листопада 1918 р. – “Маніфест до русинів Угорщини”, і до історичної за своєю значимістю резолюції Всенародного з'їзду угорських русинів 21 січня 1919 р. у Хусті” (С.624). Таким чином, питання, яке піднімалося з точки зору державно-політичної єдності закарпатців з Україною не з'явилося на пустому місці й не носило локальний, випадковий характер, як це намагаються подати окремі дослідники. Документальні свідчення й архівні фонди – ось факти, на які спирається київський вчений. Важливою допомогою слугують і праці закарпатських вчених, в яких уже не виникає сумнівів з приводу щойно наведеної тези.

Інший важливий момент, на якому акцентує увагу С.Віднянський – це часткова добровільність входження закарпатського краю до складу Чехословацької Республіки, як єдиного правильного на той час кроку, що дістало підтвердження й у міжнародно-правовому відношенні на Паризькій мирній конференції Сен-Жерменським договором від 10 вересня 1919 р. Однак цей крок, констатує історик, був здійснений без участі широких народних мас краю (С.634).

Основною метою чехословацької політики щодо закарпатської території була адаптація всього спектру місцевої своєрідності до загальнодержавних умов перш за все через поступову “інкорпорацію краю до суспільно-політичної й соціально-економічної систем” (С.637). Проте, С.Віднянський справедливо вважає, що замість відповідних актів законодавчого характеру, які б підтвердили автономні права краю, що гарантувалися й міжнародними документами, “на практиці в 20-х роках почалося запровадження централізованої адміністративної системи управління” (С.642). Вчений показує й інші порушення договірних умов щодо Закарпаття.

Але, якщо вже говорити про існування елементів демократії в Чехословацькій Республіці, то слід пам'ятати, що функціонування державно-політичної системи як ніколи раніше в історії сприяли активізації суспільно-політичного руху в цілому. Особливі позитивні зрушення відбулися в політичній, соціальній та культурній сфері. Зокрема, як наголошує автор, "демократичні засади чехословацької конституції створювали сприятливі можливості й умови для розгортання процесів політизації й структуризації закарпатського суспільства, зокрема для виникнення й діяльності політичних партій, громадських об'єднань, культурно-освітніх товариств" (С.643 – 644).

Існування великої кількості політичних партій в Закарпатті впродовж 20 – 30-х рр. ХХ ст. (їх загальна кількість становила більше трьох десятків) було ще однією своєрідністю місцевої політичної системи. Київському історику вдалося згрупувати їх і систематично показати специфіку їхньої діяльності, еволюційний характер політичних відносин між однорідними політичними організаціями тощо. Автор цілком справедливо зазначає, що "не випадково головною відмінністю партійних програм були їх протилежні національно-культурні орієнтації, зокрема ставлення до мовного питання у Закарпатті, за яким політичні партії поділялися на русинські (руські – авт.) (автохтонні), проросійські і про українські" (С.644). Натомість дана поляризація вказує і на плюралістичний характер чехословацької демократії. Характеризуючи процес становлення і діяльності найбільш потужних партій Закарпаття, автор основну увагу відводить тим характерним ознакам кожної, котрі дійсно вирізняли її з поміж інших, практично однотипних політичних організацій. Вказується й на причини хаотичного росту партій у кількісному відношенні. Визнаючи, що більшість партій краю реального впливу на перебіг політичних подій не мали, а тим більш не могли брати участь у прийнятті політичних рішень загальнодержавного змісту, історик аргументовано доводить і позитивний характер їх діяльності. Так, зокрема, він зазначає, що "виникнення й діяльність численних політичних партій у Закарпатті в 1920-і роки сприяли, з одного боку, формуванню політичної свідомості та політичної культури серед населення краю і все більшій його інтеграції в політичну систему Чехословацької Республіки, а з іншого – процесу її політичного зміцнення і стабільного розвитку як єдиної багатонаціональної держави" (С.653). З такою думкою авторитетного вченого складно не погодитися.

Неможливо, згадуючи політичний розвиток міжвоєнного Закарпаття, оминати участь політичних партій краю до чехословацького парламенту – Палати депутатів і Сенату Національних Зборів, що відбувалися в 1924, 1925, 1929, 1935 рр. Саме їх результати красномовно засвідчують більш менш реальні потуги політичних сил, а отже їх електоральні можливості, фінансові спроможності, кадрову роботу тощо.

Автор розділу системно підійшов і до хронологічного спектру політичного розвитку Закарпаття у міжвоєнний період. Якщо 20-ті рр. ХХ ст. він характеризує як спробу адаптації крайової політичної системи і всього, що з цим пов'язано до загальнодержавних стандартів, то 30-ті рр., а особливо їх друга половина вирізняються значною радикалізацією громадсько-політичного життя навколо питань національно-культурного розвитку та особливо реалізації автономних прав краю. І дійсно, другий період характерний пошквалом діяльності передусім автономних політичних партій, які зневірилися в обіцянках центральної влади щодо реалізації донедавна перспективних планів по відношенню до Закарпаття. Навіть незважаючи на світову економічну кризу на рубежі 20 – 30-х рр., яка вразила й так не зовсім здорову систему Чехословаччини, небажання діяти в еволюційному напрямку було очевидним. Про це говорить і С.Віднянський, вказуючи, що криза спричинила "значні зміни в політичному житті" (С.657). Відголоски такої ситуації стали відчутними вже під час парламентських виборів 1935 р., коли антиурядова коаліція набрала більшість голосів закарпатського населення.

Разом із іншим політичними силами вимагали рішучіших кроків на шляху до реалізації автономістських планів про українські партії та їх діячі, які діяли більш злагоджено й спільно, а ніж, скажімо, русофіли. Той факт, що згодом українці вибороли таки автономію й державність Карпатської України тільки підтверджує таке судження. Як констатує сам учений “утворення Карпато-Української держави стало наслідком, перш за все, цілеспрямованої багаторічної боротьби патріотичних сил краю” (С.667). Саме політичні аспекти Карпатської України державності в 1938 – 1939 рр. стали предметом подальшого дослідження київського вченого. Визнаючи значний вплив на суспільно-політичні процеси в Європі взагалі, Чехословаччині та Закарпатті зокрема, міжнародного фактору, треба усвідомлювати й специфіку національно-визвольної боротьби закарпатських українців, що виношували цю ідею не один рік. Автор розділу у логічній послідовності розкрив усі аспекти Карпато-Української тогочасної дійсності, акцентуючи свою увагу на становленні та діяльності автономних урядів, евакуації уряду з Ужгороду до Хусту, внаслідок рішень Віденського арбітражу, формування єдиної проурядової політичної партії Українське національне об'єднання, вибори до Союму Карпатської України та врешті проголошення її незалежності й оборона (С.667 – 688). Це ті питання, які стали доступними для широкої наукової аудиторії та громадськості завдяки наполегливій праці українських та закарпатських вчених зокрема упродовж останнього десятиліття.

Шостий том “Політичної історії України. ХХ століття” не менш цікавий. Його назва красномовно засвідчує новизну інтерпретації політичних процесів, що відбувалися після закінчення Другої світової війни і аж до наших днів, умовно поділяючи історичні епохи на радянську і незалежну Українську – “Від тоталітаризму до демократії (1945 – 2002)”. Автори тому (а їх кількість становить вісімнадцять чоловік) на чолі із відомим ученим О.Майбородою охопили складний історичний період сталінської тиранії, яка включає в себе питання адаптації до мирних умов життя через призму суспільних катаклізмів та людських трагедій (голодомор, депортація, політико-ідеологічна реакція, ставлення щодо церкви, “совєтизація” та ін. Із цікавих позицій подано добу Хрущова в Україні та поступовий реванш командно-адміністративної системи, правова легітимізація тоталітаризму тощо.

І нарешті в “Політичній історії України” характерно проаналізовано комплексне бачення проблем трансформації Української республіки радянського зразку в незалежну державу Україна. Тут вже можна говорити і про формування громадянського суспільства, і про проблеми націотворення, і про політичний плюралізм як запоруку демократичного вибору українського народу. Політика внутрішня тісно переплітається із зовнішньою, з її геополітичним становищем, використання якого тільки підсилить вагу ролі й місця України в світі, й сприятиме забезпеченню добробуту власного народу. В такому разі запитання “куди йдемо?” не буде питанням без відповіді.

Безперечно, пророблена величезна робота авторського колективу і важливо те, що академічне видання подібне “Політичній історії України” чекало на свого читача вже давно. Важливе й інше. Завдяки цій праці багатьох відомих дослідників є можливість дізнатися про об'єктивну політичну історію українських земель, які в різні часи і за різних обставин боролися за соборність і незалежність України. Авторам вдалося досягнути головної мети – всебічно, на науковому рівні, проаналізувати спектр вузлових проблем української політичної думки і політичних ідей в Україні, політико-ідеологічних дискусій, показати складний шлях українського народу до державної незалежності.

М. Вегеш, М. Токар